

Wosseggw és rézfaszú

1. A gyermekijesztő lényeket megnevező szavak közé tartozik a rézfaszú bagoly. Az efféle lények léteben általában nem hittek a felnőttek, ámbar „[...] némelyikük valódi hiedelemként is volt (ezt feltételezték a rézfaszú bagolyról; vagy ilyen lehetett a bukovinai vasfogu bába is)” (Pócs 1990: 576–7); ismeretes zöld kakas is (Dömötör 1981²: 102–4). Az efféle szavakról és a hiedelmekről, illetőleg a néprajzi vagy egyéb magyarázatokról írt összefoglalót Balázs (2015). Ezek ismeretében is kérdéses, miként alakult ki a bagoly madarat jellemző *rézfaszú* melléknév, ennek előfordulására l. ÚMTsz. *rézfaszú bagoly* szócikkét, továbbá KmTsz., DCSz. A szót főnévi használatban is jegyzi az ÚMTsz., ez a használat az alábbiakban lényegtelen.

2. A régiségben (és ma is) az egyes emberi testrészeknek a szokásostól való eltérése gyakran vált az egyes személy nevévé. Családnévként ismeretes: „1622: *Falábú* [Jánosné]; *Segges* 1453: *Seorgius Segges*” (CsnSz.). Az OklSz. egyedülálló efféle adata 1357-ből: „Petrum dictum *Wosseggw* (ZalaOkl. I.575)” (*vas*). A megnevezett személy ülepe hasonló lehetett, mint a SzT. 1801-ből közölt esetbéli asszonyé: „Aszt panaszkolta Pataki Josefne hogy vgy a székhez szorította Kolosi Josefne asz(szony) hogy a segge^a [° Kihúzva, és föléje írva: az alfele.] fél fellől *megszederjesedet* s megis mutatta ket Ecl(esia) tagjának s vgy tanaltak azokis” (*megszederjesedik* a.). A megszederjesedett segg látványa lehet magyarázata a *Wosseggw* kifejezésnek.

A SzT.-ban hasonló színre és testrészre vonatkozó adatok vannak: „1726: az szemérem teste [...] szinten olyan vala mint az *szederjes máj*” –, „1779: a *feneke* megbizonyítja, mert mostis olyan mint a fekete vagy *szederjes* posztó” (*szederjes* l. Szólások), vö. ÉrtSz.: *szederjes*. A mai magyar egyes rétegeiben hasonló: „Alá fel lödörögsz, mint a *fasz* a lében. Eképp szól [...] Most kókadtan csüng le csúf *szederjes makkja* 'glans penis'” (WEB¹ 2017).

Egyes lovak szőre vasból készített tárgyak színére emlékeztettek, például „[ueszue(n) el] egy vas deres herelt holdos lova” SzT. (1648: *vasderes*); „A Vas deres lovak kemények tartósók Szoktak lenni” SzT. (XVIII. sz. eleje: *deres*), a szó ma is használatos, l. ÉrtSz., NSzt. *deres* I. 4., 4a.

Az OklSz. néhány szövegdarabja mutatja, nem könnyen nevezték meg az állatot szőrének színét: *barna* „1690: *Barna kék tavalyi bika*” (*barna* a.); l. még: *fekete-barna*, *fekete-kék*. Hasonló jellegű adat: „1711: *adott vala* [...] *két ökröt, egyik rőt, a másik kék* (SzT. *rőt*).

A gyermekijesztő lények közé tartozik – amint Balázs (2015: 99) is sorolja – a *vasorrú bába*, a *vasfogú bába*, a *vasbába*, továbbá a *rézorrú banya* vagy *anyó*, a *rézfarkas*. A gyermekijesztő szavakat rossz tündéreknek, házi szellemeknek tartja Ipolyi (1854: 66–7 et passim), ezek: „rút öreg nők; vasorrú, mohosképu, orra földig ér” (vö. Hoppál 1987: 31). Különböző nyelvrokonaink hitvilágában a bába a szülést segítő asszony („köldökanya”, Vértés 1990: 119), az ábrázolt istenségek bálványai mint bábuk vannak esetleg mint helyhez kötött szellemlények szoborként megjelenítve (Vértés 1990: 50–2 et passim); a képmellékleteken (1–7, 38–42) látható arcok leghatározottabban kifaragott része a hosszú orr. A képzőművészet ezzel a megoldással élt és él az őskortól, amelynek emlékeiből vett mintát Amadeo Modigliani *Fej* című szobrához (1912) és például Jeanne Hébuterne portréja (1918) című festményéhez, ugyanígy Borsos Miklós *Sibylla pannonica* (1963) szobra.

A (fa)bálvány arca-orra is idővel elszíneződött, ehhez hozzájárulhatott a vérrel való bekenése (Vértés 1990: 154). Az illetén szín megnevezése lehetett olyan, mint a fentebb idézett régi és mai magyar nyelvállapotból a *szederjes máj*, a *vasderes ló*, a *szederjes makk*.

A *vas* 'ferrum' eredetileg 'valamilyen fém' jelentésű főnév lehetett. Mivel az Ural környékén a természetet ismerhették meg először a bronzkor előtt, ezért talán a *vas* szó megfelelője akkor 'rész' jelentésű volt. Ám lehet a *rész* 'gyepvas' is, amely sárga (!), sötétbarna vagy fekete üledékes vasérc

a mocsarakban, tőzeglápokban, ennél fogva színmegjelölésre is alkalmas a szó. Ha a *rézfaszú* visszavezethető lenne a finnugor nyelvállapotig (ezt talán a *fasz* és talán a *réz* is megengedi, l. MSZFÉ.), akkor a *réz* nemcsak fém-, hanem színjelentésűnek is feltételezhető. Ez a szín abban a meglehetősen széles sávba helyezhető el, amelyik a *Wosseggw*, a *vasderes* meg (laza szemantikai kapcsolattal) a *szederjes* szavakban is szerepel. Efféle megoldású alakulat: „*rézderes*, (rész-deres) ősz. mn. Lórol mondják, melynek szürke szőre vörös foltokkal tarkázott” (CzF.), ezt a Nszt. a *deres* szócikk végi összetételek között tartalmazza (mint leendő címszót).

A *rézorrú banya* elnevezéssel kapcsolatosan is az orr színére, állapotára is lehet gondolni, ha a R. *vas* színjelölését vesszük figyelembe. Ismertes a vörös orra vonatkozó *Rezes az orra* (Margalits 1896: *réz*, 632) kifejezés, a *Kiverte a borhimlő* szólast korábban ezzel magyarázta Sirisaka (1890: 114): „A sok szeszies italból borvirágos az arcza s rezes az orra.” A CzF. *réz* szócikkében is színnév a szó két példában: „Csupa *réz* a képe – *Rezet* árul az orrán.”

Az említett nevű bőrbetegség efféle elváltozásokat okoz: „A harmadik faj a *rózsás* perseyen vagy borhimlő; ez kis, genyedező gumók kiütéséből áll az arczon, e mellett az *orr* igen fénylő és sötétvörös, s gyenge viszketést okoz. Ezen vörösség [...] eleinte halvány, lassanként sötétvörös és *szederj színűvé* változó [...] Későbbi lefolyásában a megvörösödött bőrfelület megvastagodik [...] e mellett még egy kiterjedt *szederjes* visszérce is tapasztaltatik. Ritkább esetekben [...] a túltényesztett orrczimpák elválásztva, szörnyű nagy lebenyekben csüggnék alá” (Sauer 1845: 230). A tünetek e leírás szerint főként negyven év után alakulnak, tehát a régiségben – a rövidebb élethossz folytán – az idősebbeknél, és sokszor tűz melletti tartózkodás után, amely dolog a régiségben a nyílt tűzhelyek miatt lehetett tényező. A SzT. forrásaiban többször öreg asszonynak van említve a *bába* ’szülésznő’, például „1837: Gyermek Ágjas Asszonyokkal bánó öreg-Asszonyoknak vulgó (: Bábkának): rendeltetnek [...]”]; és a szótár ’vénasszony’ jelentésben is bemutatja a *bába* főnevet: „1749: [...] miért sir mint egy bába” (*bába* 1., 2.). Az ÉrtSz. *bába* szócikkében is megvan ez a jelentés: „2. (*rég, táj*) Vénasszony. → *Vasorrú* ~.” A Nszt. ugyancsak nyelvjárásból tartja számon ’öregasszony’ és ’boszorkány’ jelentéssel (*bába* 2., 3.), vö. EWUng. A régiségből idevágó adat: „1329/1416: Andrea dicto *Weresorrú*” (Oklsz. *vörösorrú*). Hasonló szemléletű a meggyvágó (Coccothraustes coccothraustes) neve: *vasorrú* (ÚMTsz.), a madár vaskos, nagy – tövénél 1,5 cm magas – csőre tavasszal kék, télen sárga (MNlex.) A *csőr* szót éppen a *madár-orr* helyett alakította a nyelvújítás, l. TESz.

Mindezek után lehetséges, hogy a *vasorrú bába* elnevezés alapja idős asszonyok orrának betegség miatti visszataszító látványa. Ez talán a régiségben a bálványarcokkal valamelyest egyező volt.

A *rézfású bagoly* mint gyermekijesztő lény bizonyára összefügg azzal, hogy a baglyot a néphit (voltaképpen maig) halálmadárként tartja számon (Kunt 1990: 72), a madár különböző fajainak éjszakai-esti életmódja eleve különös, emiatt neve több jelentést vett fel (l. Nszt. *bagoly*), valamint sok-sok szóásban és közmondásban szerepel(t). A madárhoz fűződő hiedelmek már a finnugor korban is meglehettek, szibériai nyelvokainak hitvilágából számos effélet bemutat Vértés (1990: 38, 142, 167, 176, 162); külön megjegyzendő, hogy medveünnepen bagollyal ijesztgették a medvét (i. h. 178). Minthogy a felnőttek is tartottak a bagolytól, természetes, hogy a kisgyermekeket is ijeszthették, fegyelmeshették vele. Ha a kifejezés a honfoglalás előtti mitikus születésű, a *réz* mint színnév szerepel(t) benne. A baglyok madártani ismertetéseiből néhány példa a madárfajok színeire: az uhu (*Bubo bubo*) sárgásbarna tollazata sötétbarnán sávozott; a kuvik (*Athene noctua*) sötétbarna hátoldala fehérrel sávozott; az erdei fülesbagoly (*Asio otus*) rozsdássárga tollazata sűrű, sötét hosszanti sávozás és keresztvonalak tarkított (l. Peterson 1972: 162–8). A többféle (gesztenyebarna, élénksárga, fekete, szürke, vörhenyes fahéjszín, fehér) tollszínű csonttollú madár (*Bombicilla garrulus*) (Peterson 1972: 194) *vasmadár* névvel szerepel az ÜMTSz.-ban.

A *réz* főnév 'szar' értelemben van használva a *berezel* igei származékban (TESz., vö. ÚMTsz.), maga a *rezel* 'szarik' már 1613-ból van adatolva (TESz.: *réz* a.; vö. SzlavSz. *rezál*: „»bepiszkít« (ágyba, nadrágba)”). Az ÚMTsz. *réz-faszú* szócikke említi a csángó *rēš-fāšu-bogār* rovarnevet, ez a CsángSz.-ban szerepel: „ein grosser gelber Käfer, in der Nacht herumfliegt und mit dem man den Kindern einen Schrecken einjagt”. Ezekben az esetekben is a *réz* színt jelentő volta alakítja a szójelentést.

A fesztelen köznyelvben is található effélére, például ebben a kifejezésben a 'részfaszú bagoly'-nak felel meg: „2008.12.02. 11:02:32. Én csak annyit mondok, hogy 20 év alatt nekezdjél lánnal, mert elviszi a *részfaszú bogár*. (mindegy, hogy a tiéd mekkora)” (WEB²).

Megemlítendő, hogy egyes (házi)állatok farka viszont (mondhatni:) kedveskedő, tréfás, illetőleg jellegjelölő megemlítésű, népmesékben például helymeghatározásban: „azon is túl, ahol a *kurtafarkú* malac túr” (Banó 1988: 37), vö. ÉrtSz.: *kurta* 1.||b. (*nép*) Ilyen farkú <háziállat>. ~ *kutya*, *malac*.

3. A **rézfarkú bagoly* lehetett a gyermekijesztők rémmadara, amelynek egészét (*rézbagoly*, l. ÚMTSz.) vagy farokrészét nevezték meg valamilyen sárgás, (sötét)barna színnel jelölve. A jelző voltaképpen pleonazmus, a **rézfarkú* szó terjedelme ellensúlyozza a *bagoly* szó rövidségét. A **rézfarkú* azután könnyen cserélődött a *rézfaszúval* – szinonimikus alapon: *fark* 'penis' (ÉrtSz.), mellesleg a *fark* is ősi, l. TESz., MSzFE. –, az ilyen bagoly azután mindkét nembeli gyermek számára valóban rémitő lehet(ett). A *rézfaszú bagoly*hoz képest amelioratív a *rézbagoly* „gyermekek ijesztgetésére kitalált félelmetes mesebeli lény, rézfaszú bagoly” (ÚMTSz.).

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 2015. A rézfaszú bagoly. *Magyar Nyelvőr* 139: 99–102.
- Banó István 1988. Népmese. In: Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar népköltészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest (Magyar néprajz nyolc kötetben, V), 7–78.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv – Athenaeum, Pest – udapest.
- DCSz. = Kálnási Árpád 2005. *Debreceni cívis szótár*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 83. DE Magyar Nyelvtudományi Intézete, Debrecen.
- CsnSz. = Kázmér Miklós 1993. *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Csángó = Wichmann, Yrjö, *Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialektes*. Helsinki, 1936.
- Dömötör Tekla 1981.² *A magyar nép hiedelemvilága*. Corvina, h. n. [Budapest.]
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.): *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–62.
- Hoppál Mihály 1987. Ipolyi Arnold élete és művei. In: Ipolyi Arnold 1854: *A hasonmás kiadás függelékei*. Ipolyi Arnold 1854. *Magyar mythologia*. Pest, Heckenast Gusztáv. [Hasonmás kiadás: Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- KmTsz. = Szabó József [– Sz. Bozóki Margit] 2000. *Koppány menti tájszótár*. Wosinszky Mór megyei Múzeum, Szekszárd.
- Kunt Ernő 1990. Temetkezési szokások. In: Dömötör Tekla (főszerk.): *Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Akadémiai Kiadó, Budapest (Magyar néprajz nyolc kötetben, VII), 67–101.
- Margalits Ede 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. CD kiadás, Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 1998.
- MNlex. = Élesztős László et al. (főszerk.): *Magyar nagylexikon* 1–19. Akadémiai Kiadó – Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest, 1993–2004.
- MSzFE = Lakó György (főszerk.): *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* 1–3. + *Mutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–81.
- Nszt. = Ittész Nóra (főszerk.): *A magyar nyelv nagyszótára* I–. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009–.
- OklSz. = Szamota István (gyűjt.) – Zolnai Gyula (szerk.): *Magyar oklevél-szótár*. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz / *Lexicon vocabulorum Hungaricorum*. In *diplomatibus aliisque scriptis quae reperiri possunt vetusto*. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
- Peterson, Roger Tory – Guy Mounfort – Philip Arthur Dominic Hollom 1972². *Európa madarai*. Magyar viszonyokhoz alkalmazta dr. Tildy Zoltán. Gondolat, Budapest.
- Pócs Éva 1990. Néphit. In: Dömötör Tekla (főszerk.): *Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Akadémiai Kiadó, Budapest (Magyar néprajz nyolc kötetben, VII), 527–692.
- Sauer Ignác 1845. Húzamos bőrkütegekről. In: Schoept August (szerk.): *Magyar orvos-sebészeti természettudományi évkönyvek*. III. Budán a M. K. Egyetem betűivel, 229–233.
- Sirisaka Andor 1890. *Magyar közmondások könyve*. CD kiadás: Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 1998.

- SzlavSz. = Penavin Olga 1968–1978. *Szlavóniai (kórógyi) szótár* 1–3. Forum, Újvidék.
- SzT. = Szabó T. Attila et al. (szerk.): *Erdélyi magyar szótörténeti tár* I–XIX. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest – Akadémiai Kiadó, Budapest – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1975–2014.
- Vértes Edit 1990. *Szibériai nyelvrokonainak hitvilága*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- WEB¹ 2017. web.onetel.com/~vonm/pages/0621_vegyes_1.html – (2017. aug. 6.)
- WEB² 2017. szakitshabirsz.blog.hu/2008/12/02/4_szex_utan_rajott_hogy_baratja_van/.../1 (2017. aug. 13.)

Büky László

ny. egyetemi tanár
Szegedi Tudományegyetem